

**MIĘDZYNARODOWY
KONSORCIUM
NAUKOWO-EDUKACYJNY
imienia Luciena Febvra**

przy wsparciu:

**STUDIUM
EUROPY WSCHODNIEJ
Uniwersytetu Warszawskiego**

**UNIWERSYTET
MIKOŁAJA KOPERNIKA
w Torunlu (Polska)**

**DEPARTMENT OF WORLD HISTORY
of the Historical and Philosophical
Faculty Borys Grinchenko
of Kyiv University**

**INSTITUTE OF WORLD HISTORY
of the National Academy
of Sciences of Ukraine**

NAD WISŁĄ I DNIEPREM

**POLSKA I UKRAINA W PRZESTRZENI
EUROPEJSKIEJ – PRZESZŁOŚĆ I TERAŹNIEJSZOŚĆ**

Warszawa-Toruń-2019

Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość. Monografia zbiorowa / red. Ihor Sribnyak. Warszawa-Toruń: Międzynarodowy konsorcjum naukowo-edukacyjny im. Luciena Febvra 2019, 244 s.

Monografia została przygotowana przy wsparciu
Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego,
który zainicjował w 2014 r. coroczną nagrodę im. Iwana Wyhowskiego
(pod patronatem honorowym Prezydenta Polski),
przyznawaną przez Kapitułę składającą się z przedstawicieli
25 wyższych uczelni oraz instytucji archiwalno-bibliotecznych Polski.

Recenzenci *Maciej Krotofil, Andriy Kudriachenko*

Projekt okładki *Ihor Sribnyak*

Okładka dotowana przez
Komitet badań naukowych Międzynarodowego konsorcjum
Naukowo-Edukacyjnego im. Luciena Febvra

Redaktor *Ihor Sribnyak*

Opracowanie typograficzne *Anastasia Zoria*

Korekta *Zespół*

Wydawnictwo
Centrum naukowo-wydawniczy im. O.Pritsaka
pritsak-center.com

Adresa dla korespondencji
vsesvit963@gmail.com

Odpowiedzialność za wiarygodność faktów, cytatów, nazwisk
oraz innych danych ponoszą autorzy publikacji

Redaktor nie zawsze podziela poglądy autorów publikowanych materiałów

ISBN 978-966-638-126-5

©Copyright by Międzynarodowy konsorcjum
naukowo-edukacyjny im. Luciena Febvra, 2019
©Copyright by Ihor Sribnyak, 2019

ВІЙСЬКОВА ІСТОРІЯ

Tetiana Biluszcak

ŹRÓDŁOWO-INFORMACYJNY POTENCJAŁ MATERIAŁÓW ARCHIWALNYCH CENTRALNEGO PAŃSTWOWEGO ARCHIWUM HISTORYCZNEGO UKRAINY WE LWOWIE
W BADANIU ZDOLNOŚCI OBRONNYCH LWOWA OSTATNIEGO KWARTAŁU XVI –
PIERWSZEJ POŁOWY XVII WIEKU W DOBIE KRÓLÓW ELEKCYJNYCH RZECZYPOSPOLITEJ87

Богдан Безпалько

УЧАСТЬ ЧЕХОСЛОВАЦЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ
У ВОЄННИХ ДІЯХ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ (СІЧЕНЬ – КВІТЕНЬ 1918 Р.).....91

Іван Патриляк

БОЇ РЕЙДУЮЧИХ ВІДДІЛІВ УПА З РАДЯНСЬКИМИ СИЛОВИМИ СТРУКТУРАМИ
НА ТЕРИТОРІЇ ЖИТОМИРЩИНИ ТА КИЇВЩИНИ ВЕСНОЮ 1944 Р.93

ПОЛОН ТА РЕПАТРІАЦІЯ

Piotr Szlanta

JEŃCY-POLACY Z ARMII PAŃSTW ZABORCZYCH PODCZAS PIERWSZEJ WOJNY ŚWIATOWEJ.
PRZEGLĄD PROBLEMATYKI..... 100

Світлана Голоско, Ігор Срібняк

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛОНЕНИХ ВОЯКІВ-УКРАЇНЦІВ
У ТАБОРАХ РАШТАТ І ВЕЦЛЯР, НІМЕЧЧИНА (1915–1917 РР.)..... 108

Мілана Срібняк

РЕПАТРІАЦІЯ ПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ З ТЕРЕНІВ НІМЕЧЧИНИ (1918-1920 РР):
ПРАВОВИЙ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ АСПЕКТИ 112

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ ТА ДІАСПОРИ

Валерій Власенко

ОСВІТА І НАУКА В СЕРЕДОВИЩІ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕМІГРАЦІЇ В ЮГОСЛАВІЇ 124

Тетяна Перга

ПІДТРИМКА УКРАЇНСЬКОЇ ГЕЛЬСІНСЬКОЇ ГРУПИ ДІАСПОРОЮ США:
ДІЯЛЬНІСТЬ АМЕРИКАНЦІВ В ОБОРОНІ ЛЮДСЬКИХ ПРАВ В УКРАЇНІ 129

Марина Мудрак

КУЛЬТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ В СЕРБІЇ (1991 Р. – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)..... 133

СОЦІУМ

Ірина Сухарь

СТАВЛЕННЯ ЖІНКИ ДО ВАГТНОСТІ У ПЕРІОД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ 137

Оксана Драч

ГЕНДЕРНИЙ ВИМІР СОЦІАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ
(КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.): ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ «НОВОЇ ЖІНКИ» 140

Wiktor Trybus

KSZTAŁTOWANIE SIĘ UKRAIŃSKIEJ IDEI NARODOWEJ 154

Тетяна Опришко, Анастасія Литвинова

БІБЛІОТЕКА КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА: СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК..... 157

Tomasz Michał Korczyński

CZŁOWIEK WSPÓŁCZESNY A ŚMIERĆ. RODZINNE STRATY.
SOCJOLOGICZNE ASPEKTY DOŚWIADCZENIA ŚMIERCI W RODZINIE 161

3. Башинська Л. В. Жінка в домашніх турботах: за творами авторів XIV–XV століття / Л. В. Башинська // Наукові записки. Том 27. Історичні науки. 567 с.
4. Белогай К. Н. Современные подходы к психологическому исследованию беременности // Вопросы психологии. – 2001. 498 с.
5. Бессмертный Ю. Л. Жизнь и смерть в средние века. Очерки демографической истории Франции. Москва. 1991. 240 с.
6. Блок М. Короли-чудотворцы. Москва, 1998. 457 с.
7. Вердиман Е. Женина в древнем мире / Пер. с нем. М. С. Харитонов. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1990. 334 с.
8. Габдрахманов П.Ш. Средневековые крестьяне и их семьи. – М.: Памятники исторической мысли, 1996. 247 с.
9. Гиппократ. Избранные книги / Пер. с греч. В.И. Руднева; Ред., вступ. статья и примеч. В.П. Карпова. – М.: Сварог, 1994. 629 с.
10. Глязер Г. Исследователи человеческого тела от Гиппократа до Павлова. Москва. 1956. 576 с.
11. Драч О. О, Борисенко Н. М. Історія медицини і фармації (від найдавніших часів до середини XVII ст.): навчальний посібник. Черкаси: видавець Чабаненко Ю. А., 2018. 244 с.
12. Женина: Брак. Семья до начала нового времени: Демографические и социокультурные аспекты / Рос. АН, Ин-т всеобщ. истории; Отв. ред. Ю. Л. Бессмертный – М.: Наука, 1993. 342 с.
13. История женщин на Западе / под ред. Ж. Дюби и М. Перро. В 5 т. Том 2. От древних богинь до христианских святых. СПб.: Алетейя, 2014. 372 с.
14. Клула И. Екатерина Медичи / Пер. с фр. С. В. Пригорницкой, РостовнаДону, 1997. 477 с.
15. Ковнер С. История медицины. Вып. 1-2. Киев. 1878. 184 с.
16. Репина Л.П. Женщины и Мужчины в истории: новая картина европейского прошлого. Очерки. Хрестоматия / Л.П. Репина. – М.: РОССПЭН, 2002. 352 с.
17. Рябова Т.Б. Женина в истории западноевропейского Средневековья. — Иваново: Изд. Центр «Юнона», 1999. 143 с.
18. Савельева Г.М., Кулаков В.И., Стрижаков А.Н. и др. Акушерство: Учебник: Изд-во «Медицина». 2000. 275 с.
19. Корнелий Т. Сочинения в двух томах. Том I. «Анналы. Малые произведения». Науч.-изд. центр «Ладомир», М., 1993. 324 с.
20. Федоро К. Г. Історія держави і права зарубіжних країн. К.: 1994. – С. 76
21. Женеваева Ш. Лукреция Борджа / Пер. с франц. Н. Карданова. – М.: Молодая Гвардия, 2004. 336 с.
22. Ястребицкая А.Л. Средневековая культура и город в новой исторической науке. Учебное пособие. М.: 1995. 416 с.
23. Ястребицкая А. Л. Средневековая Европа глазами современников и историков. Книга для чтения. Часть III. Средневековый человек и его мир. – М.: Интерпракс, 1994. 400 с.

Оксана Драч,
Київський університет імені Бориса Грінченка

ГЕНДЕРНИЙ ВИМІР СОЦІАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.): ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ «НОВОЇ ЖІНКИ»

У традиційному суспільстві фізичний і соціальний простір жінки і чоловіка жорстко сегрегований за принципом гендерної бінарності. Антична формула «дім – світ жінки, світ – дім чоловіка» не втрачає актуальності вже кілька тисячоліть. Жінка асоціюється перш за все зі сферою внутрішнього, приватного: будинком, родиною, дітьми, а в сфері зовнішнього, публічного, отже виробничих, суспільних і політичних відносин, панує чоловік¹.

Утім активна індустріалізація другої половини ХІХ ст. надала імпульсу не тільки модерним технічним інноваціям, але й потужним соціальним трансформаціям, позначеним також змінами гендерного конструювання і виходом жінки в публічну сферу. Водночас процес інтеграції жінок у різні сфери суспільної діяльності був у край суперечливий і складний.

ЕВОЛЮЦІЯ СІМЕЙНО-ШЛЮБНИХ ВІДНОСИН У МОДЕРНУ ДОБУ

Патріархатність традиційного суспільства якнайкраще втілювалася в сфері сімейно-шлюбних стосунків. Підпорядкування дітей батькам, дружин – чоловікам вважалося необхідною та незмінною основою буття. Високо цінувалося раннє заміжжя доньок, офіційний шлюбний вік для яких

¹ Толстокурова А.В. Автономная мобильность женщин как способ освоения публичного пространства: исторический аспект // Электронный научный журнал «Социальная история». 2013. Выпуск 2 (2). – С. 84-102. – С. 84.

наставав у 16 років. У 20–22 роки дівчата вже вважалися перестаркуватими. Шлюб, що в ідеалі мав бути за коханням, у житті, як правило, відбувався за настановами батьків, що, у першу чергу, брали до уваги родинні інтереси та вигоди і тільки потім – симпатії дітей. Рішення глави сім'ї стосовно заміжжя чи одруження могло відхилити всі аргументи чи притлумити будь-які сподівання на кар'єру. Жіночі спогади засвідчують, що «виходити заміж за бажанням батька, «жертвувати» собою заради родинних інтересів було звичним явищем у той час – оточуючі споглядально ставилися до цього. Врятувати ситуацію міг тільки випадково вдалий вибір чоловіка»¹. Небагатьом жінкам вдавалося уникнути загального присуду: провести молодість, а потім часто і все своє життя марудно і пригнічено.

Соціальний статус жінки традиційного суспільства визначався чином її батька або чоловіка, а шлюб до середини XIX ст. зберігав становий характер. Суспільство вимагало не освіченості, а люб'язності, грації, вишуканості. «Уміти ошасливити чоловіка, підсолоджувати його життя, виховувати як слід дітей, бути з усіма привітною – ось наукова система жіноцтва», – такі рекомендації з виховання давали тогочасні посібники². З юних років дівчину привчали «займати нижче місце, поступатися, бути на відстані, стушовуватися порівняно з братами»³. У домодерних реаліях жінка сприймалася не як самостійна особистість, зі своїми запитами, вимогами та індивідуальними людськими правами, а як доповнення до родини і чоловіка. Суспільна ізоляція жіночої молоді в умовах страху за норми пристойності, бо «що скаже світ», позбавляла її можливостей присвятити себе реалізації власного духовного потенціалу поза рамками усталених родинно-материнських обов'язків.

Суттєво вплинуло на зміну ситуації суспільне піднесення середини XIX ст. Публіцистика наполягала, що «всі соціальні реформи починаються та закінчуються сімейними відносинами, які є втіленням суспільних»⁴. На шпальтах друкованих видань розгорнулася критика родинних стосунків. Лунали заклики до створення нового Цивільного кодексу, який мав забезпечити рівність усіх членів сім'ї, захищати їх права, розширити автономію подружжя та дітей, так би мовити, створити новий морально-правовий лад у родині. Проте зміни в сімейній атмосфері йшли досить повільно.

Загальною тенденцією в добу Нового часу була еволюція великої сім'ї до сучасної нуклеарної, що дедалі більше відокремлювалася від суспільства, протиставляючи йому незалежну групу батьки-діти. Відтепер вся енергія спрямовується на просування нащадків, при чому кожного окремо. Діти стали важливішими, ніж інтереси родини⁵. За словами героя роману видатного письменника Л.М. Толстого: «Батьки вже тепер не повинні жити, все для дітей»⁶.

Помітною тенденцією в модерної доби стала трансформація демографічної поведінки населення Російської імперії й України: у другій половині XIX ст. почалося поступове зниження шлюбності. Головними факторами цього були: аграрне перенаселення, падіння рівня добробуту та еволюція демографічного менталітету населення, що стало поблажливо ставитися до безшлюбності, відкладання шлюбу та розлучень. У кінці XIX ст. частка людей, які ніколи не були в шлюбі, збільшилася, проте все ж залишалася невисокою: серед сільських мешканців – 3 % у чоловіків та 4 % у жінок; у містах – відповідно 11 % та 12 %⁷. Проте у великих містах безшлюбність прогресувала значно швидше. Уже в 1864 р. у Санкт-Петербурзі частка неодружених сягала 35 %. Лідерами змін демографічної поведінки були освічені верстви населення, у першу чергу дворянство.

Найскладніше було створити власну родину представницям середніх та вищих верств, добробут яких залежав винятково від особистої праці одного із членів родини. Значно різнився також і спосіб життя, до якого звикла дівчина в батьківському домі і який пропонував наречений. Така ситуація характерна для більшості європейських країн досліджуваного періоду. Аналіз перепису населення Берліна 1867 р. засвідчив, що доньки державних чиновників, службовців, офіцерів, духовенства, медиків рідше виходили заміж чи знаходили справу, яка давала можливість утримувати себе⁸.

Природно, що значна чисельність незаміжніх дівчат у містах загострювала питання про засоби до їх існування. У зв'язку із цим помітно еволюціонувала й суспільна мораль, зокрема, почали більш поблажливо ставитися до жіночої самотності. Поступово зникало поняття «старої діви» як жінки, що життя присвятила очікуванню нареченого. Освічена емансипована москвичка Катерина Андреева-Бальмонт зізналася, що у 22 роки не боялася залишитися «в дівках», хоча всі знайомі постійно цікавилися в матері щодо заміжжя її та сестри⁹. Дослідники констатували, що формувався новий тип жінки, яка могла самостійно діяти та піклуватися про себе і вже не дивилася на чоловіка

1 Драч О.О. Новації жіночої освіти модерної доби крізь призму мікроісторії родини (на матеріалах Російської імперії) // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Черкаси, 2015. – Вип. № 29 (362). – С. 81.

2 Записки доброй матери или последние ее наставления при выходе дочери в свет. – С.Пб., 1857. – С. 91.

3 Эллис. Обязанности замужней женщины и положение ее в обществе / Пер. с фран. Г. Брюне. – С.Пб., 1848. – С. 47.

4 Библиография // Современник. – 1858. – Т. 7. – № 8. – С. 239.

5 Арьес Ф. Ребенок и семейная жизнь при Старом порядке / Пер. с фр. Я.Ю. Старцева. – Екатеринбург, 1999. – С. 404.

6 Толстой Л.Н. Анна Каренина: Роман в 8 ч. – К., 1989. – С. 573.

7 Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в). – С.Пб., 2000. – Т. 1. – С. 172.

8 Герье В.И. Теория и практика женского образования // Вестник Европы. – 1877. – № 4. – С. 665.

9 Андреева-Бальмонт Е.А. Воспоминания / Подг. текста Л.Ю. Шульман. – М., 1997. – С. 235.

як єдину силу, що «могла надати чи забрати її честь та гідність»¹. Найкращою підготовкою до шлюбу в модерну добу визнали таке виховання, що дасть можливість жінці розраховувати на власні сили та сформує з неї тямущу людину².

Дівчата енергійно відмовлялися чекати за зразком жінок попередніх поколінь поки трапиться чоловік у їхньому житті. Нова ситуація спонукала молодих представниць різних верств до здобуття вищої освіти з метою забезпечити себе «шматком хліба», оскільки жінці без спадкових статків та ґрунтовної освіти навіть заміжжя не гарантувало надійний захист від життєвих катастроф. Не планувала заробляти власною працею на життя і героїня нарису Н. Меньшової (у заміжжі Полонська-Василенко), Ольга Назарьева, випускниця інституту з шифром, єдина донька та улюблениця в заможній родині. Проте повне банкрутство батька все миттєво змінило: наречений одружився з іншою, а для колись веселої Лелі почалося нове трудове життя³. Тільки завдяки впливовим родинним зв'язкам героїня змогла отримати посаду вчительки французької мови в одному з міст Півдня Росії. Подібні життєві історії для того часу є досить типовими. У зв'язку зі смертю чоловіка і необхідністю самостійно виховувати семеро дітей звернулася до міністра народної освіти І.Д. Делянова мешканка м. Новозибкова Чернігівської губернії Н.В. Булацель із проханням призначити її на посаду начальниці жіночої гімназії у столиці чи губернському місті⁴. Перепис 1897 р. засвідчив, що жінок, які самостійно заробляли на прожиття, нараховувалося 6 260 967 осіб чи 10 % їх загальної чисельності, отже, кожна десята себе утримувала сама⁵. Поширеною була життєва ситуація, коли донькам доводилося годувати матір, батька чи підтримувати всю родину своєю працею. Тому фахова освіта, у тому числі і вища, ставала для дівочої молоді нагальною життєвою потребою.

НОВАЦІЇ В ЕТИКО-МОРАЛЬНІЙ СФЕРІ

Сенс суспільної реалізації жінки в традиційному суспільстві зводився до пошуку заможного нареченого. До виховання жіноцтва у соціумі висували особливо жорсткі вимоги. Виконання правил світської пристойності було обов'язковим для дівчат, за чим пильно стежили члени родини. Кожне необережне слово, необдумане дія жінки, що відхилялися від загальноприйнятих норм поведінки, псували її репутацію в очах громадськості⁶.

Світська мораль схвалювала шлюб-угоду і мірою його вдалості вважала шанс якнайкраще жити за рахунок чоловіка, а роль жінки зводила до «окраси вітальні»⁷. Якщо ж дівчина не виходила заміж, вирок оточення міг бути категоричним – не зуміла сподобатися. Протягом «першої світської зими» матері сподівалися знайти для доньок, яких починали виводити у світ із 16 років, вигідну партію. Сучасниці звертали увагу на непевність такого шляху створення сім'ї, оскільки зустрічі відбувалися на балах, де можна було обмовитися лише декількома словами. При чому для добре вихованих дівчат вважалося непристойним говорити про особисті інтереси, що не давало можливості адекватно оцінити потенційного обранця⁸.

Неодмінними якостями порядної дівчини того часу вважалися невпевненість, наївність, сором'язливість, повне невігластво щодо фізіологічного розуміння своєї статевої природи⁹. Зрозуміло, що при цьому засуджувалася вченість (вивчення грецької, латини, заняття фізикою, хімією, математикою) молодій жінці. Педагогічна література першої половини XIX ст. констатувала наявність жінок, які прагнули свободи духу і дій, які зневажали світські стосунки, звітували за свої вчинки тільки перед самими собою. Така поведінка з точки зору «світських напучень» не повинна була залишитися непокараною¹⁰. Наміри окремих представниць вийти за межі традиційної моделі жіночої поведінки найближче оточення сприймало як примару родинної катастрофи і вживало всіх можливих заходів для її відвернення. Ознакою докорінних світоглядних змін середини XIX ст. стає нігілізм, що поширився в суспільстві і диктував свої умови, передусім у середовищі молоді. Загалом система

1 Швабэ Т. Взрослая девушка // Мужчина и женщина. Их взаимные отношения и положение, занимаемое в современной культурной жизни / Пер. Р.М. Маркович. – СПб., 1911. – Т. 1. – С. 614.

2 Штритт М. Женщина как супруга // Мужчина и женщина. Их взаимные отношения и положение, занимаемое в современной культурной жизни / Пер. Р.М. Маркович. – СПб., 1911. – Т. 1. – С. 656.

3 ІР НБУВ, ф. 42, № 279, арк. 2-2 зв.

4 РДІА, ф. 733, оп. 191, спр. 814. ч. 2, арк. 8-9.

5 Кильчевский В. Необходимые сведения женщинам о них самих. – СПб., 1908. – С. 19.

6 К. Ф. Об училищах для девиц в уездных городах // Отечественные записки. – 1859. – Т. CXXVII. – С. 30.

7 Мессарош Н.И. Мысли и заметки о современной подготовке женщины к жизни // Женский вестник. – 1866. – № 1. – С. 74.

8 Записка Е. П. Фроловой // Русские прописки: Материалы по истории русской мысли и литературы / Собр. М. Гершензон. – М., 1915. – Т. 1. – С. 227.

9 А.В.С. Женщина и прогресс. О необходимости расширения женского образования и прав женщины в интересах общественной нравственности, здоровья и общего прогресса. – Х., 1911. – С. 20.

10 Вступление молодой девицы в свет или наставление как должна поступать молодая девица при визитах, на балах, обедах и ужинах, в театре, концертах и собраниях / Пер. с нем. – СПб., 1852. – С. 82.

світогляду «нового покоління» виходила з рішучого заперечення старого світу з його дворянською культурою та панською мораллю: замість ідеалізму – матеріалізм, замість віддалених питань буття – людина і суспільство, замість естетизму та насолоди мистецтвами – заняття точними науками, замість розніженості та презирства до праці – апофеоз праці, замість світських умовностей та компромісів – природність і безпосередність, замість дворянської пихатості та гордовитості – руйнація всіх станових меж та широкий демократизм.

Особлива манера поведінки, своєрідна мода стали викликом старшому поколінню з його умовностями, зовнішньою привітністю, що сприймалося як лицемірство. У колі нігілістів відійшли від традиції світської балаканини і висловлювали думки в прямій, навіть різкій формі з відтінком брутальності. Категорично заперечувався шлюб без кохання. Проповідувалася і рівність статей, що знаменувало принципово інше ставлення до жінки як до товариша, тому відмовилися від хороших манер по відношенню до «чарівної статі», але з готовністю приділяли час для їх навчання¹.

Ідею зрівняння прав жінок та чоловіків розуміли буквально як спроможність жінки виконувати «чоловічі» суспільні ролі та опановувати «чоловічі» професії. У вульгаризованій побутовій поведінці це проявлялося в праві на чоловічі зачіски, заняття, жести та манери мовлення. Альтернативою модному світському бальному вбранню, наприклад криноліну, став скромний одяг «працюючої жінки». Інноваційна поведінка емансипованих дівчат та жінок проявлялася і в заміні французької мови в розмовах та листуванні російською та пересуванні вулицями без супроводу.

Загальним досягненням епохи соціальної модернізації та жіночої емансипації на початку ХХ ст. стали більш вільні від традиційного обмежувального етикету стосунки між протилежними статями, що ґрунтувалися на засадах товариськості. Згадуючи своє навчання в одному з жіночих коледжів Англії, княгиня Л.І. Васильчикова зазначала, що «їм, звиклим до російської свободи, здавалися допотопними неможливістю сидіти поряд зі студентами та обов'язковий супровід «шапроном» під час спільних розваг»². Подібна ситуація вразила Д. Дорошенка під час відвідин Львова в 1904 р. Він констатував «старосвітськість та патріархальність галицького товариства», де дівчина продовжувала жити під опікою «мами» або тітки і не сміла залишатися наодинці з будь-яким чоловіком, окрім нареченого³. Отже, саме на засадах альтернативної культури «нігілістського» середовища, яке повністю відкинуло норми дворянського товариства, стали формуватися нові відносини повсякдення та спілкування наступних поколінь молоді в Наддніпрянській Україні.

ФОРМУВАННЯ НОВОЇ ЖІНОЧОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Педагоги, письменники і психологи, громадськість активно обговорювали питання формування нового образу жінки модерної епохи, пошуку нових жіночих ідентичностей та ідеалів фемінності. Прикметно, що на шпальтах періодичних видань і художніх творів для дітей з'являються образи «нової дівчини і дівчинки», які мали допомогти юній громадянці сформуватися як особистості.

Популярними серед дітей модерної доби стали образи незалежних, оригінально мислячих, неординарних дівчат, які самостійно вивчали складний незвіданий навколишній світ, наважувалися не лише кинути йому виклик, відстоюючи свою власну точку зору, але навіть сперечатися з дорослими. Такими були юні героїні романів англійських письменників Л. Керролла «Аліса в країні чудес» (1865), Л. Мей Олкотт «Маленькі жінки» (1868) і Е. Т. Мід «Поллі, дівчинка нового типу» (1889). На теренах України значною популярністю у публіки користувалися аналогічні «дівчачі романи» Лідії Чарської. В україномовній дитячій літературі новий типаж самостійної дівчинки представлено хрестоматійним образом Хариті з однойменного оповідання Івана Франка. «Маленька жінка» в творах цього жанру як правило здійснює тривалі ризиковані прогулянки без супроводу дорослих, освоюючи простір поза рідною домівкою. Вона прагне «бути сильною, вміти все і жити без обмежень»⁴.

У модерну добу навіть у казковому світі домінування чоловічого начала порушується, поступаючись жіночій емансипації і гендерній рівності. Життєве кредо «покинути дім і побачити світ» перестає бути винятково монополією «хороброго малюка», а починає асоціюватися і з «хороброю малючкою». Починаючи з зухвалої жаби-мандрівниці, армія казкових туристів поповнюється образами цілеспрямованих, допитливих і безстрашних дівчат-мандрівниць, які вигідно відрізнялися від скромних затворниць. Просторовою свободою повною мірою користуються юні героїні андерсенівських казок. У «Сніговій королеві» віддана Герда рушає на північний полюс, щоб врятувати Кая від чар Снігової королеви. Крихітна Дюймовочка на власному шляху долає безліч перешкод,

1 Драч О. О. Вища жіноча освіта в Російській імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – Черкаси: Вертикаль, 2011. – С. 31.

2 Драч О. О. Вища жіноча освіта в Російській імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – Черкаси: Вертикаль, 2011. – С. 32.

3 Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле. – Вінніпег, 1949. – С. 52.

4 Толстокурова А.В. Автономная мобильность женщин как способ освоения публичного пространства: исторический аспект // Электронный научный журнал «Социальная история». 2013. Выпуск 2 (2). – С.90.

щоб уникнути небажаного заміжжя. Кероллівська Аліса сміливо спускається до кролячої нори для здійснення ризикованої подорожі в загадкову країну чудес. Отже, казкові героїні-мандрівниці на сторінках дитячих книг віддзеркалювали суспільні реалії модерної доби, серед яких прикметним стає нове соціальний явище – поява подорожуючих жінок, піонерок незалежної географічної мобільності і просторової комунікації. Дійсно, завоювання права жінок на мобільність в епоху індустріальної революції є їхнім «винятковим досягненням». Прагнення до просторової емансипації виявлялося з поміж іншого в захопленні жінок різними видами тілесно-рухливих практик, зокрема фізкультурою і спортом. Серед розваг городян досліджуваної доби популярності набув велосипедний спорт, теніс, взимку – катання на санях, лижах, ковзанах, а також плавання. Дослідники відзначають, що історія прилучення жінок до спортивної активності демонструє непросту і довготривалу боротьбу з гендерними упередженнями¹. Особливої гостроти в соціумі набували дискусії щодо інтелектуальної і біологічної неповноцінності жінок, неприйнятності нового «маскулінного» образу жінки-спортсменки. Міф про обмежені можливості «слабкої статі» і традиційні уявлення про фемінність значно ускладнювали досягнення гендерної рівності в сфері фізичної і спортивної активності². Маємо зауважити, що просторово-фізична емансипація жінок передбачала заперечення й опір традиційним формам юридичного і соціального підпорядкування, яка нерідко втілювалася в подолання бар'єрів «загальноприйнятої моралі». Однією з форм вияву цього тренду було новомодне в той час захоплення жінок «просторовою комунікацією» або незалежним туризмом. Такий спосіб реалізації права на свободу пересування був викликом громадській думці, яка не схвалювала прагнення жінок до просторової незалежності, особливо в публічному просторі. Сприятливими чинниками для втілення непосидючими з жінок права на «просторову комунікацію» стали як соціальні чинники – розширення транспортної інфраструктури, освоєння ойкумени, так і психологічні – формування «жінки нового типу», прагнення реалізувати свою нову ідентичність. Бажання самотійно, без супроводу, здійснювати тривалі подорожі, а також нотувати свої подорожні враження, засвідчило трансформації соціального становища жінок і засобів досягнення ними особистої самодостатності. Модерна доба позначена плеядою відомих жінок-мандрівниць, зокрема О. П. Блаватська, О. В. Потаніна, О. О. Федченко тощо.

ТРАНСФОРМАЦІЇ ЖІНОЧОГО ОДЯГУ

Дослідники підкреслюють, що одяг не тільки визначає ідеологію, згідно з якою жінки і чоловіки належать до різних сфер побутування внаслідок відмінності їхніх тілесних форм, але й безпосередньо обмежує фізичну свободу жінок³. Таку рестриктивну (з англ. – обмежувальну) функцію у домодерному суспільстві виконували важкі корсети зі сталі та китового вуса, громіздкі криноліни, масивні капелюхи з широкими полями і прикрасами. Незручні одягання зумовлювали мінімальну рухливість панянок. Таким чином, одяг підкреслював культурний ідеал пасивності і декоративності жінки. Жінка була практично позбавлена можливості самотійного пересування за межами власного будинку, а одяг і його аксесуари фактично виконували завдання її «одомашнювання»⁴ і обмеження її життєвого простору приватною сферою.

Емансипація відбудеться через відлучення жінок від традиційних «кухні, дітей і церкви». Трансформуючись внутрішньо, жінки змінювалися і зовні. Дамський одяг, який носили до Першої світової війни, був абсолютно неприйнятний у воєнний час. Жінкам, що працювали в тилу, потрібні були зручні, функціональні речі. З жіночого вжитку зникли корсети, силуети одягу стали простіше, сукні та спідниці коротше, вишукані зачіски залишилися в минулому. Одяг, який шили для військових, закріпився і в повсякденному тиловому житті. Наприклад, плащ тренчкот («траншейне пальто»), запропонований як обмундирування солдатам британської армії, добре відомий жінкам і нині. Цей універсальне винахід Т. Берберрі, зшите в той час з водонепроникного габардину, жінки продовжували носити і в мирні 20-і роки. Після закінчення Першої світової війни коротка стрижка назавжди закріпилася як повноправний елемент жіночого образу⁵.

1 Колесникова Т. Европейская повседневная культура XIX века [Електронний ресурс] // Аналитика культурологии. – 2010. – Вип. 17. – № 2. – Режим доступу: <http://analiculturolog.ru/component/k2/item/212-article-24.html>.

2 Истягина-Елисеева Е. А. Женская эмансипация как фактор развития международного физкультурно-спортивного движения 1860-1920 гг. // Теория и практика физической культуры. – 2000. – № 6. – С. 9-12.

3 Толстокорова А.В. Автономная мобильность женщин как способ освоения публичного пространства: исторический аспект // Электронный научный журнал «Социальная история». 2013. Выпуск 2 (2). – С. 86.

4 Кибалова Л., Гербенова О., Ламарова М. Иллюстрированная энциклопедия моды. – Прага, 1988. – С. 345.

5 Драч О. О. Гендерний вимір Великої війни: фінал емансипації жіноцтва // Гендерна політика міст : історія і сучасність : матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф., Харків, 6 – 7 жовтня 2015 р. / [редкол.: Н. В. Бібік, Г.Г. Фесенко, З.О.Першай та ін.]. – Х.: ХНУМГ ім. О.М.Бекетова, 2015. – Вип. 5. – С. 62.

ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ «НОВОЇ ЖІНКИ»

Загалом, на думку дослідників, «нова жінка» в художній літературі була не (с)тільки репрезентацією існуючого в суспільстві типу жіночої поведінки, а й уявним (бажаним) конструктом¹. У такий спосіб образ «нової жінки» був здатний виконувати функції створення та осмислення альтернативних ролей жінок у суспільстві. По-суті європейська література створювала «поле» для обговорення та конструювання альтернативних можливостей соціальної дійсності.

На теренах України й Російської імперії поняття «нової жінки» витокami сягає 1860-х років, зокрема роботи М.Г. Чернишевського «Що робити». Прикметно, що одним із нових людей виявляється саме жінка, Віра Павлівна. Автор пояснив значущість здобуття «новою жінкою» вищої освіти як необхідної умови її участі в суспільно корисній діяльності. Висловлені нові ідеї суперечили традиційно-патріархальному становищу жінки в сім'ї та суспільстві, а також сприйняттю рівня її освіченості та сфери зайнятості. Літературний образ «нової людини», запропонований М.Г. Чернишевським, не тільки став виховним зразком для нової генерації, а й утілювався в реальному житті через долі багатьох його наслідувачок. Із часом досить типовими на вулицях університетських міст стали постаті молодих дівчат із книжками та зошитами, що зі стурбованим виглядом кудись поспішали. Варто наголосити, що саме образ «нової жінки» виявився впливовим для жіночої емансипації².

На рубежі XIX–XX ст. образ нової жінки, яка відмовляється від традиційної ролі, був добре відомий європейським читачам. Про нових жінок уже писали Ж. Санд, Г. Ібсен, М. Чернишевський, І. Тургенев і багато інших авторів. Характеристиками «нової жінки» є самостійність і бунтарство проти усталених рольових стереотипів і очікувань традиційного суспільства щодо жіночої соціальної місії, у тому числі і в сфері відносин між статями. Водночас саме в епоху модернізму в Російській імперії з'являються нові жінки, які вже насправді стають новими «новими жінками» (новими жінками в західному сенсі слова). Визначальним для становлення цього напрямку стала публіцистика О. Коллонтай, зокрема її стаття «Нова жінка» (1913). Нова жінка, констатує О. Коллонтай, щонайперше вирізняється тим, що є самостійною і незалежною особистістю, живе загальнолюдськими інтересами і бореться за свої права. Вона відмовляється від другорядної ролі в суспільстві, вона прагне бути повноцінною і повноправною особистістю. Задля цього жінці потрібно виховати в собі якості, які зазвичай асоціювалися з чоловічим характером, а саме: по-перше, навчитися перемагати власні емоції і виробити внутрішню самодисципліну, оскільки, щоб вибороти свої права, жінці необхідно докладати більше зусиль до самовиховання, ніж чоловікові³. По-друге, вимагаючи поваги щодо свободи почуттів для себе, нова жінка має навчитися допускати цю свободу для другого. На думку О. Коллонтай, у реаліях це виявляється у повазі жінки до своєї суперниці. «Ревниву самку» має заступити / перемогти «жінка-особистість».

По-третє, характерним для нової жінки є підвищена вимогливість до чоловіка, що кореспондувалася з уважним ставленням до жіночої особистості та її духовності. Вона може пробачити чимало, проте за жодних умов зневагу до свого духовного «Я». По-четверте, нова жінка є самодостатньою особистістю: «її інтереси розширюються за межі родини, дому, любові». Водночас цих складових у її житті не зменшують загальнолюдської цінності жінки. По-п'яте, нова жінка має навчитися відносити любовні переживання на другий план у своєму житті. Для модерної жінки кохання вже не становить зміст її життя. По-шосте, нова жінка виступає проти «подвійної моралі» у відносинах між статями. Вона не приховує своєї сексуальності і не боїться у взаєминах з чоловіком проявити себе не тільки як особистість, а й як представниця своєї статі⁴. Таким чином, О. Коллонтай наполягала на необхідності ґрунтовно переоцінити традиційні відносини між статями у сфері особистого спілкування, поведінкових норм, за якою культурна традиція міцно закріпила підпорядковану роль.

Героїня художніх творів О. Коллонтай – це молода самостійна працююча жінка, інтелектуально розвинена й активна учасниця політичного, громадського життя, соціально-економічної діяльності. Заперечуючи вікторіанські і романтичні образи жіночої тендітності і норми сімейного життя середнього класу, О. Коллонтай шукала нові визначення для фемінності і моральних стандартів. Саме вона стала ініціатором дискусії щодо «заплутаного вузлу персональних відносин», «загадки любові», «сексуальної кризи», «сексуальної драми». У контексті публіцистичних дискусій О. Коллонтай запроваджено нову термінологію для диференціації психологічних аспектів статевих відносин: «безкрилий ерос» (секс без любові), «крилатий ерос» (секс, багатий емоціями)⁵. Отже, жіночий

1 Эконен К. Творец, субъект, женщина: стратегии женского письма в русском символизме. – М., 2011. – С. 52.

2 Драч О., Шаматова А. Концепт «нової жінки» в інтерпретації О. Коллонтай // Наукові записки Тернопільського нац. педагогічного ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. – Тернопіль, 2016. – Вип. 1. – Ч. 3. – С. 24.

3 Коллонтай А. Новая женщина // Современный мир. – 1913. – № 9. – С. 178.

4 Драч О., Шаматова А. Концепт «нової жінки» в інтерпретації О. Коллонтай // Наукові записки Тернопільського нац. педагогічного ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. – Тернопіль, 2016. – Вип. 1. – Ч. 3. – С. 25.

5 Драч О., Шаматова А. Концепт «нової жінки» в інтерпретації О. Коллонтай // Наукові записки Тернопільського нац. педагогічного ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. – Тернопіль, 2016. – Вип. 1. – Ч. 3. – С. 26.

рух формував власні поняття статі і гендеру, які не могли пройти непоміченими в емансипаційному дискурсі, і навпаки. Новим етапом звернення О. Коллонтай до ідеї «нової жінки» став постреволуційний період. В умовах революційної ломки «старого буржуазного світу» вона у своїх творах переосмислює необхідність відповідних змін і відносин між статями. Нова жінка зайнята не тільки в суспільному виробництві, бере участь у політичній діяльності, але і по-новому вибудовує свої сексуальні і сімейні відносини. У збірнику «Любов бджіл трудових» (1923) Коллонтай критикує «брутальний індивідуалізм» у взаєминах, за якого одні члени сім'ї (чоловіки) використовують других (жінок) для отримання духовних і фізичних задовольнень, не звертаючи уваги на їхні потреби і бажання. Авторка наполягає, що індивідуалістична поведінка повинна бути замінена «життєвою настановою, за якою до людини слід ставитися з великою повагою»¹. Літературною ілюстрацією поглядів О. Коллонтай на сексуальність, а також які відносини між статями мають стати нормативними у новому суспільстві, став твір «Любов трьох поколінь» (1923), де третє покоління – це молоде постреволуційне покоління.

Суть її проекту жіночого звільнення, на думку дослідниці В.І. Успенської, полягав у тому, щоб у ситуації революційної ломки буржуазного ладу за безпосередньої участі самих жінок позбутися одним махом тих структур, які підтримували «статеву» нерівність². Скерувати революційний порив жіночих мас на звільнення від патріархальних структур і норм суспільства – буржуазної родини, моралі, прихильності жінки до чоловіка і до сім'ї.

Водночас О. Коллонтай дійшла висновку, що зміни соціальної структури суспільства не вплинули на відносини між чоловіком і жінкою. Стримуючим чинником вона вважала культурні уявлення суспільства. На її думку, культурна революція для жінок не має обмежуватися лише подоланням неписьменності, оскільки пов'язана зі складним процесом трансформації їхніх уявлень про самих себе, свої права, можливості і власну відповідальність. У такий спосіб О. Коллонтай доповнила теорію культурної революції складовими теорії сексуальної революції і такими новими для марксизму поняттями, як «психологія статі», «статева мораль». Наполягаючи, що жінці для набуття усієї повноти суспільних прав належить виконати значну роботу над собою, задля чого їй потрібно відмовитися від «типових жіночих якостей» і змінитися за чоловічим зразком. Таким чином, О. Коллонтай пропонувала революційній державі зробити ставку на жінку як привілейованого партнера при створенні нових форм суспільного життя, нового комуністичного устрою, до чого лідери більшовицької партії не були готові. Вони були схильні розглядати жінок як культурно відсталу і обтяжену забобонами масу³. Безперечно, в образах героїнь О. Коллонтай, які прагнули знайти особисте щастя в любовних стосунках, відображено досвід самої авторки. В «Автобіографії» революціонерка зізнається, що її кохання, як правило, закінчувалося розчаруванням, тому що партнер не міг побороти в собі традиційного чоловічого егоїзму і спромогтися побачити в ній не лише коханку і жінку, а і колегу, товариша, друга.

СТАНОВЛЕННЯ ЖІНОЧОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Докорінні зміни в жіночій освіті відбулися з поширенням в індустріально розвинених країнах загального початкового навчання, основним типом якого стало набуто спільне навчання дітей обох статей у початковій школі. Щодо жіночої середньої освіти, оптимальну парадигму якої мислителі обмірковували з доби Просвітництва, протягом другої половини XIX ст. усталено дві моделі. У США, Нідерландах, країнах Скандинавії, окремих кантонах Швейцарії дівчата були допущені в загальноосвітні навчальні заклади нарівні з хлопчиками. У Франції, Німеччині, Великобританії, Російській імперії відкрито мережу різноманітних жіночих навчальних закладів, в основному приватних. Поступальне зближення жіночої школи з чоловічою відбувалося протягом першої половини XX ст.

Щодо України, то організація загальнодоступних відкритих дівочих гімназій з кінця 50-х років XIX ст. значною мірою сприяла становленню нової моделі освіти жіночої модерного часу. Метою жіночих громадських навчальних закладів, доступних для учениць із «невибагливих родин», стало надання ґрунтовної середньої освіти⁴. Жіноча гімназія не тільки давала певні знання, а й формувала світоглядні засади, пробуджувала в учениць допитливість та прагнення до самовдосконалення. Крім того, за висновком тогочасних педагогів, практика функціонування жіночих гімназій доводила хибність думки про суттєву відмінність освіти чоловіка та жінки⁵. Проте навчальні програми

1 Драч О., Шаматова А. Концепт «нової жінки» в інтерпретації О. Коллонтай // Наукові записки Тернопільського нац. педагогічного ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія Історія / За заг. ред.: проф. І.С. Зуляка. – Тернопіль, 2016. – Вип. 1. – Ч. 3. – С. 26.

2 Успенская В. А. Коллонтай: радикальный проект женской эмансипации / В. Успенская // Александра Коллонтай: Теория женской эмансипации в контексте российской гендерной политики: материалы международной науч. конф., Тверь, 11 марта 2002 г. / под ред. В.И. Успенской. – Тверь: Золотая буква, 2002. – С. 38.

3 Айвазова С. Г. Русские женщины в лабиринте равноправия: очерки политической теории и истории. Документальные материалы. – М.: РИК Русанова, 1998. – С. 70.

4 Открытие Мариинского училища // Отечественные записки. – 1858. – № 7. – С. 30.

5 Стоюнин В.Я. Образование русской женщины // Исторический вестник. – 1883. – № 4. – С. 134.

жіночої середньої школи, порівняно з чоловічою, зберігали «полегшений» характер, наприклад із фізики, математики, хімії. Аналіз навчального плану жіночих гімназій засвідчує, що вони не були рівноцінні чоловічим гімназіям. Таку відмінності офіційна педагогіка пояснювала необхідністю врахування «особливостей жіночої природи».

Варто додати, що мережа середніх жіночих навчальних закладів у Російській імперії зростала швидкими темпами. На 1873 р. таких установ, підпорядкованих Міністерству народної освіти, в імперії нараховувалося 173; на 1884 р. – 337; на 1903 р. – 445. Отже, протягом 30 років гімназійна мережа розширилася в 2,5 разу. Відповідно зріс учнівський контингент у них, про що свідчать подання попечителів навчальних округів до Міністерства народної освіти. Так, керівник Одеського навчального округу Сольський інформував про щорічну чисельність випускниць гімназій округу близько 600 осіб, немало з яких з метою продовжити освіту від'їздили до Швейцарії та Франції¹. У Київському окрузі за звітом попечителя закінчували середню школу щорічно до 1200 дівчат².

Динамічно поширюючись, середня освіта почала вважатися обов'язковою для кожної дівчини з інтелігентного середовища. Як згадувала Юлія Фаусек, мешканка Керчі, коли дядько повідомив матері про відкриття гімназії в місті, то наголосив, що племінниця повинна вступити до неї³.

За 30 років (1873–1903) контингент випускниць гімназій та прогімназій Міністерства народної освіти в державі зріс у 9 разів і сягав на початку XX ст. майже 12,5 тис. осіб щорічно. На 1915 р. жіноча школа характеризувалася такою річною цифрою випускниць: 34 828 дівчат закінчувало VII класів та 20 747 дівчат – VIII класів⁴. Саме значний розвиток жіночої середньої школи для всіх станів та конфесій освітнє відомство держави визначило головною причиною формування сталого контингенту абітурієнток до вищих навчальних закладів⁵. Достатньо високий рівень розвитку середньої освіти в Україні з відповідною тогочасним педагогічним стандартам постановкою навчального процесу пробуджував у частини випускниць бажання рухатися вперед у власному духовному вдосконаленні, що виявлялося в наполегливих клопотаннях про допуск до вищих шкіл.

З точки зору професійної реалізації гімназія давала перспективи кар'єри вчительки в початкових школах та в нижчих класах жіночих гімназій. У тодішніх пореформених реаліях це означало важкі умови праці та малу зарплатню. На непросту долю народних учительок з «уривчастими знаннями, певною культурною обмеженістю та вкрай молодим віком – 18–19 років» нарікала в щоденнику одна з них, випускниця гімназії Єлизавета Дьяконова⁶.

Не кращі можливості мали й випускниці інститутів шляхетних дівчат, які могли претендувати тільки на місце гувернанток та вчительок для дітей, переписувачок, інколи перекладачок⁷. Попечителі вказували, що середня жіноча школа «плодила інтелігентні злидні» з обмеженими можливостями соціальної реалізації випускниць⁸. Ініціатор створення в Києві приватних вищих жіночих курсів А.В. Жекуліна зазначила, що значна частина випускниць середньої школи формувала контингент молоді, яка не могла знайти практичного застосування своїм знанням⁹.

УЧИТЕЛЬКА НАРОДНОЇ ШКОЛИ

Оскільки загальний напрям державної стратегії щодо працевлаштування жіноцтва полягав у «заохоченні жінок на виховній ниві, де вони вже займали посади вчительок у початкових народних школах та нижчих класах жіночих гімназій»,¹⁰ то саме вчителювання в народних училищах стало типовим явищем у життєвій долі випускниці жіночого середнього навчального закладу.

На 1 січня 1880 р., за нашими підрахунками, у сільських школах України працювало 5224 вчителі, серед яких жінки становили 14,3%¹¹. У 1896 р. у початкових школах усіх типів в Україні чисельність учителів досягла 11 437 осіб, де питома вага жінок складала 23,4%¹². Водночас у школах, підпорядкованих Міністерству народної освіти, вчительки становили 42,2%¹³.

1 РДІА, ф. 733, оп. 191, спр. 1547, арк. 7.

2 ЦДІАК України, ф. 442, оп. 630, спр. 225, арк. 9.

3 ВР РНБ, ф. 807, од. зб. № 1, арк. 187.

4 Драч О.О. Вища жіноча освіта в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. – Черкаси: Вертикаль, 2011. – С. 26.

5 РДІА, ф. 733, оп. 191, спр. 814 ч. 2, арк. 88.

6 Дневник Елизаветы Дьяконовой 1886–1902 г. – М., 1912. – С. 132.

7 Лухманова Н.А. Недочеты жизни современной женщины. Влияние новейшей литературы на современную молодежь. (Две лекции). – М., 1904. – С. 17.

8 РДІА, ф. 733, оп. 191, спр. 1547, арк. 9 зв.

9 ЦДІАК України, ф. 442, оп. 658, спр. 176, арк. 3.

10 ПСЗРИ. Собр. II-е. – Т. XLVI. – №. 49137.

11 Статистический временник Российской империи. – СПб., 1884. – Серия Ш. – Вып. 1. – С. 232–233.

12 Фармаковский В. Вказ. праця. – С. 134.

13 Статистические сведения по начальному образованию в Российской империи. – СПб., 1900. – Вып. 2. – С. 52–53, 68–69; Фомин П. Вказ. праця. – С. 294–295.

На початку XX ст. відбувся суттєвий прорив у сфері педагогічної діяльності жіноцтва. Вчителька початкової школи посідає пріоритетне місце в діяльності вітчизняної початкової школи. На 1914 р. тільки в школах, підпорядкованих Міністерству народної освіти, в дев'яти українських губерніях загальна чисельність учителів становила 20353 особи, серед яких жінки становили 62,4%¹.

Необхідно підкреслити, що саме земствам – органам місцевого самоврядування на рівні повіту і губернії, сформованим за реформою 1864 р., належить заслуга залучення до вчителювання в народній школі жінок. Утім учительок не завжди підтримувала сільська громада. На перших порах вони – непостійні кадри, оскільки після одруження залишали школу. Однак поступово сформувався тип професійної вчительки. Попечитель Київського навчального округу в середині 80-х рр. XIX ст. у своєму звіті зазначав, що в початкових школах учительки повністю відповідають своєму призначенню, старанні у виконанні обов'язків². Помітною тенденцією стає зростання чисельності жінок серед учителів початкових шкіл. Наприклад, у губерніях Одеського навчального округу в 1880 р. учительки становили 21% загальної кількості вчителів у сільських училищах, у 1894 р. – 29,6%, а в 1911 р. – 42,9%³. Найбільший відсоток у 1911 р. учительки складали в сільських початкових школах Херсонської губернії – 47,7%. У Київському навчальному окрузі зростання чисельності вчительок у сільських школах з 1880 по 1911 рр. ще помітніше: у Волинській губернії – з 6 до 25,5%, у Подільській – з 4,2 до 40,3%, у Київській – з 2,8 до 30,1%, у Полтавській – з 24,6 до 61,2%, у Чернігівській – з 29,2 до 57%⁴.

У 1911 р. учительки переважають серед педагогів міських початкових училищ. Так, у Катеринославській губернії їх частка складала 64,1%, у Таврійській – 69,2%, у Херсонській – 73,9%, у Харківській – 74,1%, у Чернігівській – 64,5%, у Полтавській – 66%, у Подільській – 42%, у Київській – 65,1%, у Волинській – 46,9%⁵. У 1909 р. у м. Харкові вчительки становили 82,2%.

Особливо швидко зростала чисельність учительок у земських школах. Наприклад, у Полтавській губернії з 1887 по 1907 рр. їх питома вага зросла з 44 до 68,3%. У Харківській губернії за п'ять років (1897-1902) відсоток жінок серед учителів початкових шкіл зріс з 55,5 до 66,6%⁶. У 1909 р. у Харківській губернії в школах відомства Міністерства народної освіти жінки становили 72,2%. На початку XX ст. у зв'язку з упровадженням земських установ у Південно-Західному краї і появою земських початкових шкіл аналогічна тенденція виявилась і в цих губерніях. Наприклад, з 1907 по 1911 рр. кількість учительок у Київській губернії зросла з 30 до 41%⁷.

Треба підкреслити, що жіночу працю активніше використовували в школах, підпорядкованих Міністерству народної освіти, особливо земських, ніж у школах духовного відомства. Наприклад, у Полтавській губернії в 1895 р. у народних училищах відомства Міністерства народної освіти вчительки становили 51%, у церковнопарафіяльних – 22%, у школах грамоти – 7,2%⁸. У Харківській губернії в міністерських школах чисельність жінок у цей період дорівнювала 59,6%, у церковних – 14%⁹. У Київській, Волинській і Подільській губерніях на початку XX ст. переважали школи духовного відомства, тому питома вага жінок у сільських початкових школах не перевищувала 40,3%, тоді як у земських, наприклад, у Херсонській губернії, вона досягала майже 74%. Аналізуючи сімейний стан народних учителів, зазначимо, що вони часто відмовлялись від створення сім'ї через складність її утримання. Наприклад, у Херсонській губернії в 1885/1886 навчальному році серед учителів неодружені чоловіки становили 36%, а самотні жінки – 69%¹⁰. У Полтавській губернії неодружених учителів-чоловіків – 61%, незаміжніх жінок – 92,2%¹¹. У школах Харківської губернії сімейні вчителі становили 61,5%, тоді як 81,5% учительок були незаміжні. Частка учительок, які не мали сім'ї, у школах духовного відомства досягала до 90%¹². Пояснити значну питому вагу самотніх учительок у народних школах України можемо аналізом демографічних показників педагогічного контингенту. У досліджуваний період для початкових шкіл усіх губерній України характерний молодий учительський контингент. Наприклад, у Херсонській губернії в середині 80-х рр. XIX ст. близько 50% учителів становили молоді люди, вік яких не перевищував 25 років, а 11% – до 20 років¹³. Прикметно,

1 Начальные училища ведомства Министерства народного просвещения в 1914 году. – Пг., 1916. – С. 20–25, 50–51.

2 Отчет попечителя Киевского учебного округа... за 1886 год. – С. 37.

3 Однодневная перепись ... – Вып. IV. – С. 12.

4 Статистический временник Российской империи. – Спб., 1884. – Серия Ш. – Вып. 1. – С. 232–233; Однодневная перепись ... – Вып. V. – С. 15.

5 Однодневная перепись ... – Вып. IV. – С. 12; Вып. V. – с. 15; Вып. III. – С. 13.

6 Состояние начального народного образования в Харьковской губернии за 1902 год. – Харьков, 1904. – С. 13.

7 Некоторые данные о женском образовании в г. Киеве и Киевской губернии // Труды I-го всероссийского женского съезда. – СПб., 1909. – С. 610; Отчет о земских школах и земских внешкольных просветительных мероприятиях в Киевской губернии за 1911 год. – К., 1913. – С. 23.

8 Очерк состояния народного образования в Полтавской губернии. Полтава, 1897. – С. 69.

9 Краткий статистический атлас по начальному народному образованию в Харьковской губернии. – Харьков, 1898. – С. 13.

10 Свод сведений о начальном образовании в Херсонской губернии за 1885/86 гг. – С. 65.

11 Яцевич Ю. В. Вказ. праця. – С. 42.

12 Краткий статистический атлас... – С. 14.

13 Свод сведений о начальном образовании в Херсонской губернии за 1885/86 гг. – С. 64.

що у школах усіх типів учительки молодші за вчителів. Так, середній вік учителів у міністерських початкових школах Харківської губернії дорівнював 30 років, учительок – 29 років, у церковнопарафіяльних школах учителів – 33 роки, учительок – 24 роки. У Таврійській губернії в кінці XIX ст. середній вік учительок у міністерських училищах становив 26,5 року, учителів – 31 рік, у земських школах відповідно – 29 і 33 роки, у церковнопарафіяльних – 24,5 і 32 роки, у школах грамоти – 22 й 25 років¹.

На початку XX ст. ця тенденція залишається незмінною. У земських школах Полтавської губернії в 1907/1908 навчальному році найчисленніша група (31,3%) – педагоги, вік яких 21-25 років (чоловіків цього віку працювало до 34,6%, жінок – до 29,6%). Важливо підкреслити, що серед жінок, які вчителювали, кількість осіб молодших 20 років, майже в два рази більша порівняно з чоловіками-вчителями цієї вікової групи (відповідно 22,7 і 11,3%). Середній вік народного вчителя в земській початковій школі Полтавської губернії дорівнював 28 років, учительки – 26,6 року². Аналогічна тенденція і в Харківській губернії: у віці до 20 років у початкових школах працювало 13,3% учителів і 26,4% учительок. Найбільш активний вік (від 20 до 35 років) мали 61,9% вчителів і 57,2% учительок. До речі, у вказаній губернії за дослідженням 1911 р. у сільських початкових школах переважали вчителі молодого віку – до 25 років. Серед учителів їх частка дорівнювала 51%, а серед учительок – 65%³.

Вивчення матеріалів свідчить про те що, на початку XX ст. не відбулось суттєвих змін у родинному стані вчителів початкових шкіл. Так, серед сільських учителів Одеського навчального округу питома вага неодружених чоловіків у 1880 р. становила 45,7%, у 1911 р. – 45,5%, незаміжніх жінок у 1880 р. – 76%, у 1911 р. – 66,4%. Помітно зростання частки жінок, які перебували в шлюбі, з 20,4 до 29,3%⁴. У Київському навчальному окрузі з 1880 по 1911 рр. число неодружених учителів зросло з 42,8 до 57%. Це пояснюється це складністю умов життя сімейного вчителя. Одночасно питома вага заміжніх жінок, які працювали в початкових школах, зросла з 10,1 до 18,6%⁵. Це пов'язано з появою багатокомплектних шкіл, де могли працювати вчителями чоловік і дружина. В цілому у Київському навчальному окрузі в 1910 р. більшість учителів (55,1%) і учительок (75,9%) не мали сім'ї. У містах питома вага неодружених учителів зменшується до 35,8% серед чоловіків і до 67,9% серед жінок. У сільській місцевості вона, навпаки, зростає: серед чоловіків – до 57%, а серед жінок – до 77,4%⁶. Сімейних учителів було у два рази більше у земських школах, ніж у церковнопарафіяльних. Важливо підкреслити, що яким складним не був матеріальний стан учителів, питома вага одружених чоловіків наближалась до половини їх загального складу в початкових школах. Це свідчить, що зміна родинного стану не впливала на кар'єру вчителя, який до того ж отримував більшу зарплатню. У той же час зміна родинного стану учительки негативно впливала на її професійне зростання.

Навіть дозвіл на укладання шлюбу вчитель отримував у попечителя навчального округу. Так, директор народних училищ Полтавської губернії в 1914 р. повідомляв попечителю, що дозволив одружитися вчителям Мало-Перещепинського двокласного початкового училища І. Риженку та О. Василенко й залишитись працювати в ньому. У Київському навчальному окрузі жінки після одруження могли залишитись у школі тільки з дозволу попечителя⁷. Як правило, зарплата вчителів була вищою, ніж у учительок. Це пояснюється тим, що чоловіки працювали в початкових школах довше і тому отримували надбавки за вислугу років. Наприклад, у Таврійській губернії у 1903 р. середній розмір зарплати вчителя становив 444 крб, учительки – 381 крб. У Харківській губернії середній розмір платні вчителя в початкових школах Міністерства народної освіти дорівнював 280 крб, учительки – 240 крб⁸. Це зумовило активне використання жіночої праці на освітянській ниві. До того ж, учителі, отримуючи невелику заробітну плату, працювали в школах недовго. Середня тривалість перебування вчителів у школах Південно-Західного краю в 70-80-х рр. становила один рік і десять місяців.

МОТИВАЦІЇ ДО ВИЩОЇ ОСВІТИ

Варто зауважити, що соціокультурні трансформації в пореформеному суспільстві зумовили економічні проблеми, які торкнулися майже всіх верств населення. Відміна кріпацтва спричинила руйнацію дворянських господарств та зростання їх заборгованості через неможливість конкурувати з капіталістичними, орієнтованими на ринок, мастками. Безпосереднім наслідком стало банкрутство

1 Общий очерк состояния народных училищ Таврической губернии Севастопольского и Керченского градоначальства за 1898 и 1899 годы. – Симферополь, 1900. – С. 37.

2 Очерк положения народного образования в Полтавской губернии за 1907/1908 учебный год. – С. 26, 32.

3 Однодневная перепись ... – Вып. III. – С. 14.

4 Однодневная перепись ... – Вып. IV. – С. 13.

5 Однодневная перепись ... – Вып. V. – С. 17.

6 Андреев Н. Вказ. праця. – С. 94.

7 Драч О.О. Характерні особливості учнівського контингенту народних шкіл Наддніпрянщини у другій половині XIX – на початку XX ст. // Український селянин: Збірник наукових праць. – 2003. – Вип. 7. – С.31.

8 Драч О.О. Формування системи оплати праці сільського вчителя в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) // Український селянин: Збірник наукових праць. – 2005. – Вип. 9. – С.49.

та зубожіння дворянства, витіснення його в міста, і формування прошарку, як тоді говорили, «поміщицького пролетаріату»¹. Якщо чоловіки-дворяни вирішували проблему «виживання» у перехідний період вступом на службу, то для жінок можливості самостійного заробітку були вкрай обмеженими, у тому числі й корпоративними моральними нормами.

За оцінками тогочасної публіцистики, радикальні суспільні зміни «пробудили жінок від багатівкового сну»². Сучасники помітили прагнення «слабкої статі» за допомогою чесної праці забезпечити собі матеріальну самостійність та незалежне існування в суспільстві³. Водночас прийшло усвідомлення, що для належного професійного статусу однієї старанності та бажання працювати недостатньо, необхідні ґрунтовні знання і фахова освіта⁴. Прагнення жіночої молоді до вищої освіти досить швидко стало нагальною життєвою потребою для випускниць середніх навчальних закладів. Професори Університету Св. Володимира з цього приводу зауважили: «Жінка з вищою освітою мала безсумнівні переваги в боротьбі з труднощами повсякденного життя»⁵.

Варто зауважити, що навіть у тих маєтках, яким вдалося уникнути розорення в цей час, жінок було позбавлено звичного кола обов'язків з управління домашнім господарством, вони опинилися «поза справами». Така бездіяльність викликала в них незадоволення своїм соціальним становищем та посилювала захоплення популярними ідеями про служіння суспільству. Жінки з ентузіазмом приєднувалися до різних гуртків, де порушувалися соціальні та політичні питання, активно шукали власного місця та ролі в громадському житті, боролися за право на вищу освіту. Зокрема, у 1873 р. у Києві створилася комуна «інтелігентної молоді», до якої входили студенти та курсистки акушерських курсів⁶. Такі жінки ставали активістками суспільного руху за вищу жіночу освіту, слухачками публічних університетських курсів. Заможні випускниці середньої школи, приречені вдома на гнітючу бездіяльність, сприймали продовження навчання як справжній порятунок.

Лібералізація економічного життя та переорієнтація країни на ринкову модель господарювання означали відмову від державної монополії в цій сфері. «Казенна» служба перестала бути єдиним заняттям для освіченої людини. Сфера інтелектуальної праці розширювалася, відкрився простір для різноманітної суспільно-корисної діяльності в громадських та приватних установах. Модернізація суспільного й державного ладу, що відбувалася в Російській імперії, вимагала «нових» людей: освічених, енергійних, обізнаних з питаннями управління, науки, матеріального виробництва. Жінки так само прагнули взяти активну участь у цих процесах, оскільки велика конкуренція на педагогічній ниві змушувала до пошуку нових сфер застосування своїх сил⁷.

БОРІТЬБА ЗА ПРАВО НА ВИЩУ ОСВІТУ

Устремління нової генерації жіночої молоді до навчання, самовдосконалення і свободи розвитку особистості набули значного поширення. Найактивніші представниці заявили про свої прагнення до вищої освіти та навчання в університетах. У 1859 р. на лекціях професорів у Санкт-Петербурзькому університеті з'явилася декілька жінок, але досить швидко їх контингент збільшився. Столична практика появи жінок у чоловічих до того часу вищих навчальних закладах стрімко поширилася на решту імперських університетів, зокрема Харківський і Київський. Незважаючи на різного роду труднощі, жіноча молодь засвідчила прагнення до розширення свого рівня підготовки й «оволодіння науками». Проте для перетворення прецеденту в норму закону значною мірою важлива була позиція влади. У 1861 р. у Російській імперії обговорювався проект нового університетського статуту, у зв'язку з чим Міністерство народної освіти запропонувало радам університетів висловитися з приводу можливості та умов допуску в навчальні заклади жінок. Колективна думка ради Харківського університету вирізнялася прогресивністю. Професори вважали, що жінкам потрібно дозволити слухати лекції на всіх факультетах і допустити їх до іспитів на вчені ступені та звання. Аналогічної позиції дотримувалася також рада Санкт-Петербурзького університету. З огляду на однакові з чоловіками громадянські та майнові права офіційні обов'язки з виховання та навчання дітей ради усіх факультетів Університету св. Володимира в Києві та Казанського університету визнали доцільними наукові знання для жінки⁸. Натомість рада Московського університету з давніми академічними традиціями абсолютною більшістю голосів (23 проти 2) висловилася проти

1 Сватиков С. Русская студентка. (1860–1915) // Русский архив. – 1915. – № 8. – С. 2.

2 Женский университет // Отечественные записки. – 1868. – № 12. – С. 364.

3 Об отличительных свойствах мужского и женского типов в приложении к вопросу о высшем образовании женщин: Речь на Унив. в Св. Владимира 9 января 1874 г. профессора А. Шкляревского. – К., 1874. – С. 44.

4 Златковский М.Л. Женское специальное образование в Петербурге. Настольная справочная книжка для учащихся женщин, равно и прочих лиц и учреждений (городских и земских управ и т.п.), нуждающихся в сведениях по этому предмету. – СПб., 1875. – С. 3.

5 РДІА, ф. 733, оп. 191, спр. 1927, арк. 7 зв.

6 Брешко-Брешковская Е. Скрытые корни русской революции. Отречение великой революционерки. 1873–1920. – М., 2006. – С. 15.

7 Санкт-Петербургские высшие женские курсы за 25 лет. 1878–1903. Очерки и материалы. – СПб., 1903. – С. 7.

8 Замечания на проект общего Устава императорских российских университетов. – СПб., 1862. – Ч. 2. – С. 523.

допуску дівчат, мотивуючи відмову «шкідливим впливом на заняття юнаків». Неприхильну позицію зайняла й рада Дерптського університету.

Утім, незважаючи на те що серед поданих відгуків переважали позитивні, у комісії з перегляду університетського статуту, яка працювала під керівництвом попечителя Дерптського навчального округу фон-Брадке, точилися запеклі дискусії з приводу допуску жінок в університети. Університетський статут 1863 р. підсумував реформування вищої школи в Російській імперії, яка призначалася винятково для навчання чоловіків. Згідно із затвердженими для кожного університету правилами жінки не допускалися також до відвідування лекцій як сторонні слухачки. Такі рішення засвідчили ментальну неготовність представників вищої влади держави до сприйняття «слабкої статі» як рівноправного учасника навчально-наукового процесу у вищій школі та соціальному житті. Це мало непрості наслідки для вищої освіти жіноцтва в Російській імперії. Заборонивши здобувати наукові знання в університетах, Міністерство народної освіти виступило всупереч практиці, що досить швидко поширилася в США та Європі, а розвиток вищої жіночої освіти в країні пішов відтоді зовсім іншим шляхом – шляхом організації окремої вищої жіночої школи у формі вищих жіночих курсів (далі – ВЖК).

Із середини XIX ст. невирішеним залишалося в державі питання про допуск жінок до університетів. Офіційна влада дотримувалася заборонної позиції, а перший досвід появи вільних слухачок в університетських аудиторіях оцінили як загрозу зниження рівня академічності та моральності¹. У цей час у Європі так само обмірковували чому саме надати перевагу: окремій жіночій вищій школі чи спільному навчанню обох статей в університетах. Боротьба за рівноправність жінки і чоловіка в аспекті допуску до вищої школи та вчених професій становила окремий напрям суспільного руху в більшості країн світу. Становлення мережі ВЖК у Російській імперії відбувалося в три етапи. Протягом першого (1872–1885 рр.) такі курси були організовано в Москві, Казані, Києві та Санкт-Петербурзі. Однак ініціативи зацікавлених професорів з ряду університетських міст про започаткування ВЖК не вдалося реалізувати. На цьому етапі відбулося накопичення громадськістю першого досвіду з розбудови вищої жіночої школи.

На другому етапі (1886–1904 рр.) відбулася зміна урядової політики, що мала наслідком призупинення діяльності ВЖК. Небайдужій громадськості вдалося відстояти тільки Санкт-Петербурзькі ВЖК, що до початку XX ст. залишалися єдиним в імперії навчальним закладом університетського типу для жіноцтва. Зростаючий потяг молоді до ґрунтовних знань, що продемонстрували колективні уроки в Москві та публічні лекції при університетах наприкінці XIX ст., вилився в потужну петиційну кампанію за відкриття ВЖК у великих адміністративних центрах держави. Незважаючи на відсутність суттєвого поступу в справі становлення жіночої вищої школи, важливим досягненням цього періоду можна вважати розвиток перевірених практикою традицій громадського впливу та ініціативи «знизу» в її формуванні.

Неодноразові спроби громадсько-педагогічного руху в Російській імперії розширити можливості доступу жінок до вищої школи були успішно реалізовані в ході революції 1905–1907 рр. Ознакою третього етапу (1905–1917 рр.) стала швидка розбудова громадської і приватної вищої жіночої школи. Мережа громадських ВЖК розширюється. У 1906 р. поновили роботу Київські та Казанські ВЖК; Одеські вищі педагогічні курси реформовано у ВЖК. У 1907 р. розпочали роботу Харківські ВЖК Товариства взаємодопомоги працюючих жінок; у 1908 р. – Юр'євські; 1909 р. – Тифліські та Варшавські; 1910 р. – Новочеркаські та Сибірські ВЖК².

У 1913–14 н. р. на Київських, Одеських та Харківських ВЖК навчалася 5532 слухачки, що становило 25,4% загального контингенту такого типу закладів. Тобто кожна четверта курсистка громадських навчальних закладів здобувала вищу освіту на території українських губерній Російської імперії. У складі курсисток ВЖК була представлена жіноча молодь з усіх суспільних станів. Проте процеси соціальних трансформацій у країні відобразилися на групових характеристиках слухачок вищої школи. Помітною стає демократизація соціального складу курсисток, що виявилось в зменшенні представниць дворянського стану. Основну частину слухачького контингенту ВЖК становили вихідці міських торговельно-підприємницьких прошарків та інтелігенції. Особливо слід виокремити Україну, де питома вага дівчат із буржуазних прошарків (міщан, купців) серед слухачок була значною: на Київських ВЖК у середньому вона дорівнювала 35,4%, Харківських – 36,2%, Одеських – 67,3%³. Характерною була постійна присутність серед курсисток доньок духовенства. Помітною тенденцією стало розширення представництва дівчат із селянського стану.

Враховуючи активну позицію громадськості та суттєве кількісне зростання вищої жіночої школи на початку XX ст., Міністерство народної освіти приступило до розробки нагального законопроєкту, завданням якого визначили зміну існуючого в державі порядку отримання дипломів вищих

1 По поводу женского адреса, поданного г. Министру народного просвещения в г. Харькове // Журнал министерства народного просвещения. – 1870. – № 10. – С. 273.

2 Драч О.О. Вища жіноча освіта в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. – Черкаси: Вертикаль, 2011. – С. 134.

3 Драч О.О. Вища жіноча освіта в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. – Черкаси: Вертикаль, 2011. – С. 441.

навчальних закладів і пов'язаних із ними прав, якими до цього користувалися тільки чоловіки¹. Правила для складання жінками іспитів на знання курсу вищих навчальних закладів і про порядок здобуття ними вчених ступенів та звання вчительки середніх навчальних закладів, схвалені Державною Радою та Державною Думою Російської імперії, були законодавчо затверджені імператором 19 грудня 1911 р. Цим законом професійний статус вчительки середніх навчальних закладів діставали після складання додаткових іспитів випускниці з дипломом вищого навчального закладу чи жінки, які прослухали курс на вищих жіночих курсах або в іншому вузі імперії та успішно виконували вчительські обов'язки протягом п'яти і більше років до прийняття закону². Іспити приймали екзаменаційні комісії при університетах чи спеціальні комісії, санкціоновані Міністерством народної освіти. Бажаючи здобути кваліфікацію вчительки середньої школи складали додаткові іспити з педагогіки, історії педагогічних учень, методики обраного предмета, а також логіки та психології, якщо з них були відсутні оцінки в дипломі³. Жінки, які успішно витримали іспити та надали довідку про виконання ними вчительських обов'язків протягом шести місяців, отримували від попечителя навчального округу свідоцтво вчительки середніх навчальних закладів.

Нарешті було покладено край також дискримінації «слабкої статі» у сфері наукової діяльності. Закон від 19 грудня 1911 р. упроваджував у дію порядок здобуття жінками вчених ступенів. У п. 12 «Правил складання жінками іспитів на знання курсу вищих навчальних закладів» зазначалося: «Жінки, що успішно витримали іспити на знання університетського курсу, можуть здобувати від університетів учені ступені магістра та доктора. Дипломи видавалися за правилами університетів для чоловіків із наданням прав на вчену та навчальну діяльність, а також на службу в навчальних закладах»⁴. Відтепер жінки могли входити до складу екзаменаційних комісій та бути екзаменаторами.

Отже, цей нормативно-правовий акт мав прогресивне значення, оскільки практично зрівняв права жінок і чоловіків у науково-педагогічній сфері. Крім того, видання закону 19 грудня 1911 р., за визнанням голови Вченого комітету Міністерства народної освіти, робило неминучим перегляд Положення та програм жіночих гімназій, оскільки нормальне функціонування вищої школи без посередньо залежало від задовільності підготовки учениць у середній⁵.

Результати запровадження нового законодавства у сфері вищої жіночої освіти виявилися майже відразу. У 1915 р. преса інформувала, що фізико-математичний факультет Університету св. Володимира надав звання приват-доцента М.М. Васюхловій, яка успішно витримала магістерський іспит та прочитала дві пробні лекції⁶. Наступним кроком жінки-доцента стало клопотання про допуск до читання лекцій із курсу хімії. Натомість основна маса випускниць вищих жіночих курсів докладала зусиль для набуття свідоцтва вчительки середніх навчальних закладів, що давало право на викладання у всіх класах чоловічої та жіночої середньої школи. Заохочувало й те, що вчителька мала право на однакову з чоловіком платню та пенсію, які зберігала і після заміжжя.

Щодо доступу жінок до навчання в державних університетах, то на тривалий час це питання стало своєрідною «мертвою зоною» для вищих сановників. Із загального контексту виокремлювався тільки один регіон імперії – Фінляндія. Професорська корпорація і громадськість цієї частини Російської імперії виявилися більш послідовними на шляху до створення можливостей для жіночої молоді здобувати вищу освіту спільно з юнаками в Гельсінгфорському університеті.

Під натиском революції відновлення в 1905 р. тимчасової автономії вищої школи уможливило появу жінок в університетських аудиторіях. Недовга практика навчання вільних слухачок засвідчила велику кількість бажаючих та наполегливість на шляху отримання університетського диплома. Разом з тим численні комісії, наради, проекти щодо правового врегулювання цього питання виявили потужну, майже нездоланну протидію доступу жінок до академічних закладів. Незважаючи на наполягання громадськості, депутатів Державної Думи та науковців на впровадженні спільного навчання в університетах, до кінця існування Російської імперії вища влада так і не наважилася законодавчо оформити це питання. Тільки під впливом місцевих умов та обставин Першої світової війни, як виняток, уряд дозволив прийом жінок в окремі університети для заповнення вільних вакансій студентських місць. З 1916 р. міністр народної освіти дозволив директорам не вимагати від заміжніх жінок, які вступали на ВЖК, дозвіл чоловіка. У травні 1916 р. Микола II затвердив подання Сенату Фінляндії, що гарантувало право жінок нарівні із чоловіками обіймати посади у всіх навчальних закладах⁷.

1 Испытательные комиссии для слушательниц высших учебных заведений // Русская школа. – 1910. – № 3. – С. 75-76.

2 Об установлении правил дополнительных испытаний на звание учительницы средних учебных заведений // Известия по народному образованию. – 1913. – № 6. – С. 64.

3 Правила дополнительных испытаний на звание учительниц средних учебных заведений, установленное законом 19 декабря 1911 г. // Известия по народному образованию. – 1913. – № 6. – С. 65.

4 ПСЗРИ. Собр. III-е. – С.Пб, 1914. – Т.XXXI. – Отд. 1. – № 36226.

5 РДІА, ф. 733, оп. 155, спр. 268, арк. 414.

6 Хроника: Россия // Женский вестник. – 1915. – № 5-6. – С. 118.

7 Драч О.О. Вища жіноча освіта в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст.: монографія / О.О. Драч. – Черкаси: Вертикаль, 2011. – С. 250.

Отже, конструювання гендерних відносин у модерну добу ґрунтувалося на самопрезентації жінок головним чином у публічній сфері і зосереджувалося в сфері соціальних реформ. На цьому етапі емансипація жінок ще не мала достатнього потенціалу для докорінної трансформації гендерного розподілу в суспільстві. Однак вона зумовила появу нових жіночих ролей, стилів поведінки, форм соціальної взаємодії, наслідком чого стає переформатування «гендерного контракту». Освоєння жінками публічного простору супроводжувалося формуванням нового етосу й аксіології соціальних цінностей, носіями яких стає покоління «нових жінок», які прагнули до інтелігентної праці, вищої освіти, публічної й освітньої діяльності. Вони презентували свою нову жіночу ідентичність шляхом демонстративної відмови від усталених норм і цінностей традиційного суспільства.

Формування образу нової жінки відбувається в європейській літературі і публіцистиці епохи модерну, у тому числі в Україні і Російській імперії. У марксистському дискурсі до осмислення проблематики нової жінки звернулася О. Коллонтай. Полум'яна революціонерка закликала поважати самостійність і гідність жінки; наполягала на вільному виборі нею свого шляху. Нова жінка була самостійною і незалежною особистістю, сповідувала загальнолюдські цінності, боролася за свої громадянські права, виступала проти подвійної сексуальної моралі і відмовлялася грати другорядну роль в суспільстві. Ідеал «нової жінки» був сприйнятий у Російській імперії, потім – у СРСР. У 1920-ті рр. образ «нової жінки» О.М. Коллонтай збагатився ідеєю жінки-лідера в соціалістичному будівництві. Початковим етапом екстеріоризації жінок у модерну добу став рух за доступ до вищої освіти і фахової праці. Гендерною специфікою цього процесу стало набуття характеру т.зв. «соціального материнства»: перенесення традиційних сімейних функцій жінки в публічну сферу типової «жіночої» зайнятості: медсестри, лікарки, виховательки, вчительки, викладачки. Зростання рівня та якості жіночої освіти, її загальнодоступність для представниць усіх прошарків позначилися на гендерній ідеології суспільства і сприяли переосмисленню місця й ролі жінки в ньому. Бажання жіноцтва здобути вищу освіту означало не тільки прагнення підвищити свій освітньо-професійний рівень, але й отримати доступ до висококваліфікованої праці, визначеного місця роботи, доходу та соціального становища.

Натхненні ідеалами загального блага, жінки набували ґрунтовних знань та відповідного фаху для подальшої соціально-професійної реалізації. Більшість з них власне призначення бачила на ниві просвітництва і саме туди скеровувала свої інтелектуальні можливості. На початку ХХ ст. кваліфікована вчителька стала бажаним в очах громадськості педагогічним працівником. Випускниці жіночих навчальних закладів несли в маси здобуті знання, успішно реалізовували вміння та професійні навички. Інтеграція жінок у сферу освіти та професійної праці тривала весь період модернізації та успішно продовжувалася навіть під час Першої світової війни. Свідченням високого рівня розумового розвитку випускниць вищих жіночих курсів є формування вагомого за чисельністю контингенту представниць професійної інтелігенції країни. Широкомасштабна публіцистична, наукова та практична діяльність слухачок сприяла тому, що жінки з вищою освітою набули авторитетного становища в суспільстві. Активна участь колишніх курсисток у професійних та громадсько-політичних об'єднаннях, їх інноваційна поведінка в соціальній сфері стали визнаною частиною суспільного життя. Утім, на широко обговорюване в усьому світі питання емансипації жінок жодні дискусії в пресі та жіночі організації не вплинули так дієво, як Перша світова війна. Поки чоловіки перебували в окопах, жінкам уперше довелося масово займатися «чоловічою» працею. Вражаючи зміни періоду війни в житті жінки – це розширення доступу до заборонених раніше професій. Жінки працювали у важкій промисловості, виробництві будівельних матеріалів, видобутку вугілля, сільському господарстві, громадському транспорті, поштовій службі, тих галузях промисловості, які раніше вважалися суто «чоловічими». Перша світова війна допомогла жінці стати іншою, надала можливість реалізувати себе в новій якості, у цивільно-правовому аспекті. Жіночі громадські організації стали невід'ємною частиною повсякденного життя воєнного часу всіх країнах-учасницях світового конфлікту. Протягом Великої війни окреслилася тенденція завоювання жінками почуття свободи і відповідальності. Незалежна, самостійно заробляюча на прожиття жінка, яка посіла місце чоловіка – кондуктор у трамваї чи робітниця військового заводу – являла собою новий тип особистості, одночасно уособлюючи свободу для жінок і загрозу для чоловіків. Саме праця звільнила жінок від норм вікторіанської епохи і продемонструвала, що вони можуть виконувати функції чоловіків.